

NATPISI ANTIČKE SENIJE

MIROSLAV GLAVIČIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 930.27(497.5 Senj)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 1994-10-25
Received

Autor u članku analizira 22 natpisa iz doba antičke Senije, koji, izravno ili neizravno, pružaju podatke o gradskom statusu naselja, gradskim institucijama i osobama koje su obnašale razne dužnosti upravnog i javnog života u gradu, o štovanju rimskih i drugih božanstava, te omogućavaju djelomičan uvid u etničku i socijalnu strukturu stanovništva toga antičkoga grada. Prema karakteru natpisi su podijeljeni u tri grupe: javni (6), posvetni (7) i nadgrobni (9) natpisi.

Izričitim navodom u natpisima, što je djelomice potvrđeno i arheološkim istraživanjima, potvrđeno je postojanje gradske kurije, gradskog kupališta i svetišta *Magnae Matris*, Dijane, Libera, Mitre i Serapisa. Potvrđeno je postojanje gradskog vijeća (*ordo decurionum*), a poimence su poznata samo dva gradska vijećnika - dekuriona. Svećenici, čija je dužnost promicanje kulta carske osobe, zabilježeni su na tri natpisa - dva puta kao augustali, s potvrdom postojanja udruge augustala (*ordo i corpus augustalium*) i jednom u obliku *sacerdos Liburnorum*. Na temelju dva natpisa sa žrtvenika posvećenih Nepobjedivom Mitri zaključuje se da je u Seniji sredinom 2. st. nakon Krista postojao carinski ured (*publican portorii Illyrici*), što govori o velikom gospodarskom, trgovačkom i prometom značenju Senije.

Analizom 25 imena osoba, autor pruža podatke o etničkoj strukturi stanovništva. Na temelju imena, odnosno imenske formule, razlikuju se Italici i Orijentalci. U prvo doba, u domaće stanovnike koji su vrlo brzo romanizirani pa im je na natpisima samo na temelju imena vrlo teško ući u trag, susreću se isključivo Italici. Sudeći prema natpisima, vodeća porodica u Seniji su Valeriji, čiji članovi obnašaju najviše dužnosti gradske uprave. Takva italska struktura stanovništva Senije, među kojima je određen postotak osoba za koje se može pretpostaviti domaće podrijetlo unatoč njihovim romaniziranim imenima, prevladava do otprilike početku druge polovice 2. st. Tada dolazi do izrazite promjene etničkog i socijalnog sastava stanovništva, odnosno na natpisima se pojavljuju osobe grčkog i istočnog podrijetla. Prema natpisima datiranim u razdoblje od sredine 2. st. do prvih desetljeća 3. st. polovicu stanovništva činili bi Italici (i domaći romanizirani žitelji) a polovicu Orijentalci. Neki od Orijentalaca, nakon što su postali oslobođenici, najprije obavljaju niže svećeničke dužnosti, a zatim se, zahvaljujući svojim

sposobnostima, pošto su munificijencijama ili na neki drugi način stekli to pravo, uzdižu do najviših dužnosti gradske uprave.

Najstariji natpis jest nadgrobni natpis L. Kalpurnija Maksima, a najmladi, točno datiran u vrijeme između 239.-241. nakon Krista, jest natpis o popravku gradskog kupališta.

Proučavanje problematike antičke Senije, kao uostalom i svih antičkih gradova, valja biti utemeljeno na proučavanju arheoloških vrela (raznovrsni ostaci materijalne kulture otkriveni i obrađeni arheološkim postupkom) među kojima posebno i, s obzirom na podatke koje nam pruža, prioriteto mjesto ima epigrafska grada. Epigrafsku građu najvećim dijelom čine natpisi uklesani na kamenim spomenicima.¹ Oni nam izravno ili neizravno pružaju podatke o gradskom statusu naselja, njegovu urbanom razvoju, gradskim institucijama i dužnosnicima koji su obnašali razne dužnosti upravnog i javnog života u gradu (gradski magistrati, svećenici), štovanju rimskih i drugih božanstava, a nerijetko omogućuju uvid u socijalni i, dijelom, etnički sastav stanovništva antičke Senije. S obzirom na njihov karakter razlikujemo javne (natpisi postavljeni na javnim mjestima ili građevinama koji govore o ustroju grada i raznim munificijencijama), posvetne (natpisi posvećeni božanstvima) i nadgrobne (natpisi postavljeni na mjestu ukopa osobe o kojoj je tako sačuvan spomen). Dakle, natpisi uklesani na kamenim spomenicima koje ovdje možemo pratiti od 1. do sredine 3. st. nakon Krista, kada se zbog opće političke i gospodarske krize sve rjeđe postavljaju, predstavljaju, unatoč svojoj relativnoj skromnosti (22 natpisa), vrelo prvoga reda.

1. Javni natpisi

a) Natpis sa spomenom puka antičke Senije (CIL III, 3016)

Godine 1947., pri čišćenju ruševina Crkve sv. Franje, pronađeno je podnožje kamenog spomenika s tri posljednja retka natpisa gdje se spominje *plebs Seniensium* (T. I, 1).² Godina kada je pronađen cijeli spomenik nije poznata. Jedino je poznato da je pronađen u Crkvi sv. Kuzme i Damjana, čiju lokaciju nažalost u gradu Senju ne možemo utvrditi.³ Natpis, sačuvan u prijepisu, glasi:

L · AVRELIO
L · L · VICTORI
DOMO · AEQVO
AVG · ET · SENIAE
SAC · PRIM · CORP

¹ Među natpise valja uvrstiti i natpise na opekama i drugim sitnijim predmetima koji, premda sadrže uglavnom samo pečat svoje radionice ili neki drugi manje važan zapis, imaju veliku dokumentacijsku vrijednost. Tu grupu natpisa ovoga puta ne obrađujemo.

² Ivica DEGMEDŽIĆ, "Arheološka istraživanja u Senju" (dalje: "Arheološka istraživanja..."), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53, Split 1952, 251.

³ Kao izgubljen natpis spominju: Karl PATSCH, *Die Lika in römischer Zeit*, Wien 1900. Prijevod na hrvatski Zlata DEROSI, *Lika u rimsko doba*, Gospić 1990. (dalje: *Die Lika...*, hrvatski prijevod), 90.; Josip KLEMENC, "Senj u prethistorijsko i rimsko doba", *Hrvatski kulturni spomenici*, 1, Senj, Zagreb 1940, 4.

AVGVSTALIVM
 ORNAT · ORNAM
 DECVRIONALIB
 PLEBS · SENIENSIVM
 AERE · CONLATO
 CVRANTE · AVR · SECVND

Osam prvih redaka ovoga po svemu sudeći monumentalnog spomenika izgubljeno je. Sačuvani je dio podnožje spomenika od bijelog mramora s tri posljednja retka natpisa unutar natpisnog polja uokvirenog profilacijama. Donji dio spomenika naglašeno je profiliran, što je osobito dobro vidljivo na desnoj bočnoj strani, gdje se u istoj visini opažaju iste profilacije kao na prednjoj strani, s tim da uokvireno polje nema natpisa. Tijekom prošlosti spomenik je više puta naknadno obrađen radi neke druge namjene, a što se opaža na svim stranama. Prvi put spomenik je uređen tako da njegova lijeva bočna strana postane središnja (moguće je na njoj bio uklesan neki natpis koji se zbog naknadnih obrada i prenamjene nije sačuvao), dok je preostali dio spomenika bio uklopljen, odnosno uzidan u neki zid. Možemo pretpostaviti da je u toj funkciji bio ugrađen u Crkvi sv. Kuzme i Damjana, gdje je pronađen dok je još bio čitav. Sudbina spomenika bila je takva da je izvršena još barem jedna prenamjena, koja se opaža na desnoj bočnoj strani. Naime, na desnoj bočnoj strani fino je zaravnjena ploha na kojoj je utor iz kojega izlazi željezni nosač za neka veća vrata. Tu prenamjenu - tada je vjerojatno i uništen gornji dio spomenika (sačuvana gornja površina grubo je zaravnjena) - možemo dovesti u svezu s nekom rekonstrukcijom u Crkvi sv. Franje, gdje je pronađen pri raščišćavanju ruševina i gdje je iskorišten kao dovratnik.⁴

Približne dimenzije sačuvanog dijela spomenika iznose: dužina 78 cm, širina 65 cm, visina 56 cm. Sačuvani natpis glasi:

[P]LEBS · SENIENSIV^M
 [A]ERE CONLATO
 CVRANT AVR SECVND

Slova su plitko uklesana, a između riječi trokutaste su distinkcije. U sačuvanom 1. retku ispod V je mala vodoravna hasta, a zbog nedostatka prostora slovo M isklesano je umanjeno u sredini retka. Na kraju sačuvanog 3. retka u ligaturi su izvedena slova N i D. Sačuvano natpisno polje široko je 50 cm i visoko 18 cm. Visina slova u 1. retku iznosi 3,5-4 cm (visina slova M iznosi 1,5 cm), u 2. retku 3,5 cm i u 3. retku 1,5 cm. Sada je spomenik pohranjen u lapidariju Gradskog muzeja Senj.

Takav monumentalni spomenik, a koji je očito zaslužio L. Aurelije Viktor, vjerojatno je stajao negdje na javnom prostoru prislonjen uz neki zid (stražnja strana spomenika grublje je poravnata), i to vjerojatno u središtu grada. Sam spomenik ne bi pobuđivao veću pozornost pa moramo pretpostaviti da je na spomeniku stajalo još nešto, odnosno iskorišten je kao postament za neku skulpturu, bistu ili neki drugi ukras, koji pak, s obzirom na dužnost koju je obnašao

⁴ Bombardiranjem Senja godine 1943. do temelja je porušena Crkva sv. Franje pa ne možemo znati gdje je ovaj spomenik upotrijebljen kao dovratnik.

L. Aurelije Viktor (augustal) i mjesto postavljanja u središtu grada, možemo dovesti u svezu sa štovanjem carskog kulta. Zasluge L. Aurelija Viktora bile su nesumnjivo velike, kada je puk Senije dao novac da bi se učinio spomenik koji je iziskivao znatne troškove, što ih nije mogao snositi pojedinac, već šira zajednica (*plebs Seniensium*).

Natpis u rekonstrukciji glasi:

L(ucio) Aurelio / L(ucii) L(iberto) Victorii / domo Aequo / Aug(ustal) et Seniae / sac(erdoti) pri(mo) corp(or)is / augustalium / ornat(o) ornam(entis) decurionalib(us) / plebs Seniensium / aere conlato / cur(ante) Aur(elio) Secund(o) ili Aur(eliae) Secund(ae).

Iz natpisa doznajemo mnogo podataka o L. Aureliju Viktoru. Bio je oslobođenik rodom iz Ekvuma (*colonia Aequum* - agrarna veteranska kolonija koju je osnovao car Klaudije), obavljao je prosvetečničku službu za kult carske osobe (*augustal*) i bio član udruge augustala (*corpus augustalium*) te je kao imućna i osobito zaslužna osoba obnašao u Seniji i najodgovornije gradske dužnosti. Njegova je imenska formula italska, ali činjenica da je oslobođenik i da je obnašao dužnost svećenika carskog kulta kazuje da je vjerojatno bio nerimskog podrijetla. Kao sposoban čovjek nekim svojim postupkom ili djelom posebno je zadužio stanovnike Senije te mu oni podižu monumentalan spomenik, koji je najvjerojatnije postavljen negdje u središtu grada.⁵ Natpis možemo datirati na kraj 2. i početak 3. stoljeća.⁶

b) Natpis o gradnji kurije

Pri iskupu temelja zgrade na prostoru Široke kuntrade (današnja Ulica I. Hreljanovića) godine 1971. otkriven je lijevi gornji dio ploče od bijelog vapnenca s natpisom u četiri retka (T. I, 2).⁷ Natpis uokviruje profilirani rub širine 4 cm. Natpis, koji je razbijen i bačen u temelje, odnosno nasip prizemlja neke ranosrednjovjekovne kuće, svjedočanstvo je postojanja gradske kurije u antičkoj Seniji. Sačuvani dio natpisa glasi:

L VALERI...
L VALER AG...
CVRIAM M...
... MI ...

U 3. retku iza CVRIAM vjerojatno je slovo M. U 4. retku iza čitljivog M vidljiva je samo okomita hasta nekog slova. Visina slova u 1. retku iznosi 4,5 cm, u 2. retku 4 cm i u 3. i 4. retku 3 cm. Sačuvane dimenzije iznose: visina 19 cm (lijevo) - 24,5 cm (desno), širina 30 cm, debljina ploče 10-11 cm, dubina profiliranog ruba u odnosu na natpisnu površinu iznosi 1 cm. Danas se čuva u lapidariju Gradskog muzeja Senj.

⁵ Miroslav GLAVIČIĆ, "Prilozi proučavanju poleogeneze i urbanističkog razvoja antičke Senije" (dalje: "Prilozi proučavanju poleogeneze Senije"), *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32(19), 1992/93, Zadar 1993, 89.

⁶ Marin ZANINOVIĆ: "Dva antička natpisa iz Senja" (dalje: "Dva antička natpisa..."), *Diadora*, 9, Zadar 1980, 324.

⁷ Ante GLAVIČIĆ, "Arheološki nalazi iz Senja i okolice (V)" (dalje: "Arheološki nalazi...V"), *Senjski zbornik*, 9, Senj 1981-82, 63-65.

U rekonstrukciji natpis glasi:

Valeri [us...] / L. Valeri(us) Ag [athopus ?] / curiam m [unere suscepto ?]

Valerije Agathop, preuzevši neki posao ili zadaću u svezi s kurijom, odnosno pobrinuvši se za neki popravak ili slično, držao je potrebitim to posebno objaviti javnim natpisom koji je vjerojatno stajao na istaknutom mjestu na kuriji. Što je to konkretno učinio, iz sačuvanog dijela natpisa nije poznato, ali na taj način ostavljeno nam je izravno svjedočanstvo o postojanju kurije.⁸ Taj L. Valerije Agathop (?) bio je ugledna i po svemu sudeći imućna osoba koja je shodno tome obnašala i neku od najviših dužnosti u gradskoj upravi. Moguće je on ista osoba koja se spominje na natpisu *CIL* III, 3017, gdje je zapisano da je L. Valerije Agathop bio augustal i član gradskog vijeća u Seniji. Možda je zbog svojih zasluga pri dogradnji ili popravku gradske kurije bio počašćen članstvom u gradskom vijeću. Zanimljiva je uloga Valerija u Seniji. Naime, uz spomen na ta dva natpisa, porodici Valerija u Seniji pripadaju još *M. Valerius Quintianus* (*CIL* VI, 2451), koji je služio u pretorijanskoj gardi u Rimu, *L. Valerius Priscus*, spomenut na posvetnom natpisu božici Dijani, *Valeria Montana*, koja je bila žena L. Valerija Agathopa (*CIL* III, 3017), i *Valerius Valerianus*, koji je podigao nadgrobnni spomenik istoimenom ocu, veteranu 14. legije. Gentilicij *Valerius* bio je jedan od najraširenijih gentilicija necarskog podrijetla u sjevernoj Italiji i Galiji ali je čest i u rimskoj pokrajini Dalmaciji.⁹ Kognomen *Agathopus* upućivao bi na njegovo grčko podrijetlo. Pretpostavimo li da je to onaj isti L. Valerije Agathop koji je bio augustal, možemo zaključiti da mu je upravo munificijencija u svezi s kurijom pribavila čast dekuriona u Seniji. Natpis možemo datirati u razdoblje od sredine 2. do sredine 3. st. nakon Krista. Zgrada kurije u Seniji morala je biti podignuta znatno ranije, a u doba kada je postavljen natpis L. Valerija Agathopa vjerojatno je bio prijeko potreban neki popravak ili uređenje. Točna lokacija kurije nije poznata, ali nalaz tog natpisa na prostoru današnje Široke kuntrade, gdje se uostalom i smještava gradsko središte, bio bi prilog pretpostavci da se upravo ovdje negdje na ovom prostoru nalazila zgrada kurije antičke Senije.¹⁰

c) Natpis L. Valerija Agathopa (*CIL* III, 3017)

U bivšoj Crkvi sv. Ivana Krstitelja (kasnije zgrada Obrtničkog društva "Uskok"), gdje je vjerojatno bio uzidan kao spolija, pronađen je spomenik s natpisom posvećenim Luciju Valeriju Agathopu.¹¹ Spomenik je izgubljen, a natpis sačuvan u prijepisu glasi:

L VALERIO
AGATHOPO
AVG HVIC ORD

⁸ Postojanje kurije, sjedišta gradskog vijeća, neizravno potvrđuju natpisi (*CIL* III, 3016 i 3017) sa spomenom dekuriona Senije i možda kratica na čeverouglatom stupu (*CIL* III, 10053 - danas izgubljeno) koju možemo razriješiti *d(ecreto) d(ecurionum)*.

⁹ Geza ALFÖLDY, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien* (dalje: *Die Personennamen...*), Heidelberg 1969, 131-133.

¹⁰ M. GLAVIČIĆ, "Prilozi proučavanju poleogeneze Senije", 88.

¹¹ K. PATSCH, *Die Lika...*, hrvatski prijevod, 90; J. KLEMENC, "Senj u prehistorijsko i rimsko doba", 4; ANTE GLAVIČIĆ, "Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II)", *Senjski zbornik*, 3, Senj 1967-68, 30.

SENIENSIVM
 ORNAMENT DECVR
 PRIMO DECREVIT
 VALERIA MONTANA
 CONIVG OPT
 L D D D

Natpis je uklesan u devet redaka. U sredini 5. retka u ligaturi N i T. Na kraju 6. retka u ligaturi I i T. Distinkcije u 1., 6. i 7. retku iza prve riječi, u 5. i 8. retku iza dvije riječi, u 3. i 9. retku između riječi i na kraju retka. Opis spomenika nije sačuvan. S obzirom na ugled pokojnika i karakter natpisa držimo da se ne radi o običnoj nadgrobnoj ploči, već o monumentalnom i kvalitetnom spomeniku koji je vjerojatno imao svoj nastavak. Uklesani tekst mogao bi imati nadgrobni karakter, ali više detalja upućuje na pomisao da nije bio postavljen na mjestu ukopa. Kao prvo je mjesto nalaza. Doduše, spomenik je pronađen u sekundarnoj uporabi, ali bivša Crkva sv. Ivana Krstitelja nalazi se u blizini utvrđenoga gradskog središta te, s obzirom na dužnost L. Valerija Agathopa u štovanju carskog kulta, mjesto podizanja spomenika radije vežemo uz forum s kapitolijem nego uz grobljanski prostor. Natpis ne sadrži posvetnu formulu bogovima Manima ni druge izrazitije elemente koji bi ga uvrstili među nadgrobne, pa se stoga opredjeljujemo da se u ovom slučaju radi o javnom, a ne nadgrobnom spomeniku te mjesto postavljanja vežemo, kako smo to već ranije učinili, uz forum s kapitolijem.

Natpis u rekonstrukciji glasi: *L(ucio) Valerio / Agathopo / aug(ustali) huic ordo / Seniensium / ornament(a) decur(ionalia) / primo decrevit / Valeria Montana / coniug(i) opt(imo) / l(ocus) d(atatus) d(ecreto) d(ecurionum)*.

Već smo ranije spomenuli veliku ulogu Valerijevaca u Seniji te istaknuli mogućnost da je L. Valerije Agathop spomenut na ovom natpisu ista osoba spomenuta na natpisu koji nas izvješćuje o postojanju kurije. Njegov kognomen grčkog (istočnog) podrijetla u kombinaciji s italjskim gentilicijem (kognomen njegove žene Montane također je italjski) te funkcija koju je obnašao u promicanju carskog kulta pokazuju da je L. Valerije Agathop bio oslobođenik. Oslobođenici koji su željeli postati ugledni građani i obnašati najviše dužnosti gradske uprave morali su takav status i zaslužiti. Možemo pretpostaviti da je L. Valerije Agathop svojom munificijencijom (dogradnja ili obnova kurije) ispunio propisano i postao članom gradskog vijeća. Njegove zasluge i ugled morali su biti veliki kada je odlukom gradskog vijeća u središtu grada određeno mjesto postavljanja spomenika njemu u čast. Spomenik je postavila njegova žena Valerija Montana.

Natpis možemo datirati u razdoblje od sredine 2. st. do u prvu polovicu 3. st. nakon Krista.

d) Natpis o obnovi gradskog kupališta (*CIL III, 10054*)

Godine 1872. pri popravljaju gradskih ulica pronađen je ulomak natpisa koji govori o popravku trošnog kupališta.¹² Radi se o dijelu vapnenačke ploče

¹² Šime LJUBIĆ, "Nadpisi", *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 1/1879, 21. Josip BRUNŠMID, "Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu" (dalje: "Kameni spomenici..."), *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s., 9, Zagreb 1907, 174 br. 293; K.

trokutastog oblika na kojoj profilirani rub širine 4,5 - 5 cm uokviruje natpisno polje. Sačuvani dio natpisa glasi:

BALNEVM VET
LAP SVM PE
RESTIT
L DO
GAL

Distinkcije između riječi dobro su vidljive u 2. i 4. retku. U 2. retku na kraju od slova E vidljiv je samo gornji dio, u 5. retku vidi se samo gornji dio okomite haste slova L. Visina slova iznosi 4 cm. Sačuvane dimenzije iznose: najveća visina 45 cm, najveća dužina 39 cm i širina 11,5 cm. Sada se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

U rekonstrukciji natpis glasi:

Balneum vet[ustate con] / lapsum pe[cunia sua] ili pe[cunia publica] / restit[uit a fundamentis] / L(ucius) Do[mitius] ... / Gal[licanus Papinianus] ...

Iz natpisa doznajemo da je u Senji postojalo kupalište koje je, trošno i ruševno, bilo potrebno obnoviti iz temelja (?). Novac je osigurao L. Domicije Galikan Papinijan, čije je namjesništvo u rimskoj pokrajini Dalmaciji određeno godinama 239.-241.¹³ Razlozi zbog čega je to namjesnik učinio nisu poznati.

Postojanje kupališta dokumentirano je arheološkim istraživanjem na prostoru Štele, gdje su pronađeni ostaci zidova kupališta s pomoćnim prostorijama i pet vodosprema.¹⁴

e) Ulomak stupa s natpisom (*CIL* III, 10053)

Godine 1873. pri popravljaju senjskih ulica pronađena je baza četverouglatog stupa s dva posljednja retka natpisa, koji prema prijepisu glase:¹⁵

AVF
DD

Spomenik je izgubljen. U literaturi nema detaljnijeg opisa. Uklesanu kraticu u posljednjem retku možemo razriješiti kao d(e)d(icaverunt), d(e)d(icavit), d(ono) d(edit), d(onium) d(edit) i slično, ali nam se kao najvjerojatnije čini razrješenje d(ecreto) d(ecurionum). Stoga možemo pretpostaviti da se radi o nekom javnom spomeniku koji je podignut odlukom gradskog vijeća.

PATSCH, *Die Lika...*, hrvatski prijevod, 89, 92; J. KLEMENC, "Senj u prehistorijsko i rimsko doba", 4, sl. 8.

¹³ Adolf JAGENTEUFEL, "Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von August bis Diokletian", *Schriften der Balkankommission*, Antiquarische Abteilung, 12, Wien 1958, 94.

¹⁴ Ante GLAVIČIĆ, "Izvještaj arheološkog iskapanja na Šteli u Senju 1972. godine", *Senjski zbornik*, 5, Senj 1973, 457, 462-464; Ante GLAVIČIĆ, "Arheološki nalazi iz Senja (IV)" (dalje: "Arheološki nalazi...IV"), *Senjski zbornik*, 8, Senj 1980, 175-177.

¹⁵ Šime LJUBIĆ, "Nadpisi", *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, 2/1880, 43.

f) Natpis o popravku Liberova svetišta¹⁶

Godine 1913. u sekundarnoj uporabi, iskorištena kao nadgrobna ploča groba nekropole u Čopićevo naselju, pronađena je ploča od žučkastog vapnenca. Na prednjoj strani, unutar tabule ansate, uklesan je natpis od osam redaka. Natpis glasi:

LIB PAT
L GAVIVS OPTATVS SAC
LIBVRNOR IMMEMOR GAVIAE
L F MAXIMAE MATRIS TEMPLVM
A PARTE DEXTRA AEDIC LIBERO
ADITV MAIORI ALTANO CVM VALVIS
ET ACCVBIVT ET SEDIBVS VETVSTATE
CORRVPTVM A SOLO RESTITVIT

Na kraju 4. retka u ligaturi su isklesana slova V i M, u 6. retku isto su tako u ligaturi isklesani V i M, a na kraju istog retka slovo I u riječi *valvis* ukoso je urezano i odudara od ostalih lijepo isklesanih slova. Visina slova u 1. retku iznosi 6 cm, u 2. retku 3,5 cm, a od 3. retka do kraja natpisa visina slova iznosi 2,5 cm. Primjetno je stiskanje slova kako bi riječi bile u cijelosti napisane (iz istog razloga upotrijebljene su ligature). Između riječi, pa čak i na kraju redaka gdje je bilo moguće, uklesane su distinkcije. Dimenzije: dužina 90 cm, visina 42,5 cm, debljina 18 cm, širina profilacije anse iznosi 2,5 cm.

Natpis u rekonstrukciji glasi:

Lib(ero) Pat(ri) / L(ucius) Gavius Optatus sac(erdos) / Liburnor(um) immemor(iam) Gaviae / L(ucii) f(iliae) Maximae matris templum / a parte dextra aedic(ulae) Libero / aditu maiori altano cum valvis / et accubitu et sedibus vetustate / corruptum a salo restituit.

Zbog posvete bogu Liberu (*Libero patri*) natpis bi mogao ići u grupu posvetnih natpisa. Međutim, zbog točnog nabranjanja radnji oko uređenja, odnosno zbog prijeko potrebnih popravaka koje je učinio L. Gavije Optat na svetištu oštećenom starošću, držimo da je prikladnije uvrstiti taj natpis među one javnog karaktera. Doznajemo da je L. Gavije Optat, u znak štovanja prema svojoj majci Gaviji Maksimi, obnovio hram (svetište) Libera koji se nalazi desno od edikule. Navod je pomalo čudan - bilo bi logičnije kazati da se edikula kao manja građevina nalazi uz hram, a ne obrnuto - pa B. Gabričević pretpostavlja da je natpis bio istaknut na edikuli kao vidljivijem mjestu.¹⁷ Zbog starosti tom prigodom uređen je ulaz u svetište i to tako da bude slobodan (*libero aditu*), zatim oltar (*altario*), vrata (*valvis*) i naposljetku namještaj (*accubitu et sedibus*) koji je bio namijenjen mističnim obredima Liberovih štovatelja.¹⁸ Imena osoba spomenutih na natpisu upućuju na njihovo italsko podrijetlo, ali se zbog dužnosti koju je obnašao L. Gavije Optat (*sacerdos Liburnorum*)¹⁹ može pretpostaviti da je bio rimski građanin

¹⁶ Branimir GABRIČEVIĆ, "Une inscription inédite provenant de Senia" (dalje: "Une inscription inédite..."), *Archeologica Jugoslavica*, 2, Beograd 1956, 53.

¹⁷ B. GABRIČEVIĆ, *nav. dj.*, 53.

¹⁸ B. GABRIČEVIĆ, *nav. dj.*, 54.

¹⁹ Julijan MEDINI, "Epigrafički podaci o municijencijama i ostalim javnim građnjama iz antičke Liburnije", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 3, 1966/67, Zadar 1969, 51.

liburnskog podrijetla. Uklesano *altano* (*altanum*) B. Gabričević je razriješio kao klesarsku grešku nastalu pogrešnim čitanjem predloška i zamjenom N umjesto RI, te bi točno čitanje glasilo *altario* (ablativ imenice *altarium*, -ii, n.).²⁰

Gabričević je povezao kult Libera s kultom Kibebe i zaključio da se Liberovo svetište u Seniji nalazilo u neposrednoj blizini utvrđenog metroona.²¹ Nalaz dijelova mramorne skulpture s ikonografskim atributima boga Libera na prostoru Štice (današnja zgrada Osnovne škole), gdje su bili bačeni u vodospremu antičkog kupališta, određuje drugu i vjerojatniju lokaciju kojoj u prilog ide i mjesto nalaza natpisa posvećenog Liberu. Trošno svetište s inventarom dao je popraviti Lucije Gavije Optat u čast svoje majke, koja je mogla imati nekih zasluga u promicanju kulta Libera u Seniji, ostavljajući tako podatak o svojoj munificijenciji, a nama potvrdu o postojanju svetišta boga Libera koje se nalazilo negdje na prostoru oko današnje Osnovne škole.

2. Posvetni natpisi

a) Natpisi posvećeni Magni Mater

Kult *Magnae Matris* bio je veoma ukorijenjen u antičkoj Seniji, a potvrđen je nalazom dvaju mramornih kipova božice, ostacima arhitekture s mozaikom koji su pripadali metroonu, i s dva posvetna natpisa.²²

Prvi natpis (T. II, 1) isklesan je na epistilnoj gredi od bijela mramora, a uokviruje ga *tabula ansata* izvedena dvostrukom profilacijom. Desna je strana grede razbijena. Natpis, isklesan u dva retka, glasi:

M D M AVG SA ...
VERRIDIA PSYCH ...

Slova su kvalitetno i lijepo oblikovana kapitala. Između riječi su distinkcije u obliku vrhova strelica okrenutih prema gore. U imenu PSYCH(e) ipsilon je oblikovan tako da je iznad okomite haste izveden završetak slova u obliku dvije polukružne linije koje se spajaju na hasti stilizirajući na taj način slovo Y. Visina slova u 1. retku iznosi 7 cm, a u 2. retku 5,5 cm. Sačuvane dimenzije iznose: dužina 109,5 - 116,5 cm, visina 31,5 cm, širina 31 cm. Gornja, stražnja i lijeva bočna strana grubo su zaravnjene. Donja strana fino je isklesana i zaravnjena. Na gornjoj i donjoj strani vidljivi su ostaci žbuke i upućuju na sekundarnu uporabu. Danas se nalazi u lapidariju Gradskog muzeja Senj.

Greda je pronađena godine 1938. na dubini od 0,5 m u blizini mjesta gdje je nešto ranije pronađen kip božice (tzv. skulptura A).²³ Mjesto nalaza je prostor iza

²⁰ B. GABRIČEVIĆ, "Une inscription inédite...", 54.

²¹ B. GABRIČEVIĆ, *nav. dj.*, 56.

²² I. DEGMEDŽIĆ: "Arheološka istraživanja...", 251; A. GLAVIČIĆ, "Arheološki nalazi...II", 22-24; Julijan MEDINI, "Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique", *Hommages a Maarten J. Vermaseren*, vol. 2, Leiden 1978, 734-741. Isti rad, preveden na hrvatski jezik, objavljen je u znanstvenom časopisu *Senjski zbornik*: Julijan MEDINI, "Kult Kibebe u antičkoj Liburniji" (dalje: "Kult Kibebe..."), *Senjski zbornik*, 20, Senj 1993, 3-7.

²³ I. DEGMEDŽIĆ: "Arheološka istraživanja...", 251.

svetišta Katedrale, odnosno prostor na kojem su 1949. i 1950. vršena arheološka istraživanja i gdje je dokumentirano svetište *Magnae Matris*.

Natpis u rekonstrukciji glasi:

M(agnae) D(eorum) M(atri) Aug(ustae) Sa(crum) / Verridia Psich(e)...

Natpis je nedvojbeno u svezi s nekom votivnom municijencijom koja je, zbog monumentalnosti grede, bila značajna. I. Degmedžić pomišlja da se radi o kipu božice ili možda o čitavu hramu,²⁴ a J. Medini pretpostavlja da se radi o dogradnji sa strane jednog dijela svetišta pri kojoj je mogao biti postavljen kip božice (misli na kip božice otkriven istraživanjem godine 1967. - tzv. skulptura B).²⁵

Epitet *Augusta* pridružen *Magnae Deorum Matri*, što može biti znakovito, do sada se javlja na votivnim natpisima toj božici isključivo u Africi. Latinski gentilicij *Veridius* vrlo je rijedak i registriran je do sada samo u nekoliko slučajeva u sjevernoj Italiji, Africi i ovdje u Seniji. Zbog analogija pridjeva *Augusta* koji se javlja u Africi te natpisa Veridija Bassa, koji je bio prokurator te pokrajine u razdoblju od 117. do 138. nakon Krista, J. Medini pretpostavlja povezanost Veridije Psiche s Afrikom, odnosno ona je mogla unijeti nove elemente Kibelina kulta iz Afrike u Seniju. Očito imućna dedikantkinja mogla je pripadati trgovačkoj obitelji koja je možda održavala veze s Afrikom ili se iz određenih, najvjerojatnije trgovačkih, razloga iz tih prostora preselila i nastanila u Seniji. Velika prometna i trgovačka važnost Senije uzrokovala je penetraciju stanovništva iz različitih dijelova Carstva. Gospodarski probitak grada i naseljavanje stanovnika različite narodnosne pripadnosti osobito su primjetni od sredine 2. st. Glede rečenoga, mogli bismo taj posvetni natpis Velikoj Majci Bogova datirati u sredinu 2. st. nakon Krista. Metroački kult pojavio se u Seniji znatno prije sredine 2. st., pače do tada je metroačka religija sastavni i duboko ukorijenjeni dio religijskog života stanovnika Senije s pretpostavkom da je svetište *Magnae Matris* već bilo izgrađeno. Municijenciju Veridije Psiche dovodimo u svezu s gradnjom ili dogradnjom građevina oko metroona koje se, s obzirom na stilske karakteristike otkrivenog mozaika, vrše u doba Antonina, pa sam natpis datiramo u razdoblje od 138. do 180. nakon Krista.

Istraživanjem godine 1950. na prostoru svetišta *Magne Mater* otkriven je još jedan ulomak grede s desnom ansom i formulom D S P F (T. II, 2).²⁶

Zbog mjesta nalaza moramo pretpostaviti da se isto tako radi o nekoj votivnoj municijenciji gdje je dedikant na svoj trošak - *d(e) s(ua) p(ecunia) f(ecit)* - učinio nešto, najvjerojatnije u svezi sa svetištem i štovanjem *Magnae Matris*. Desni donji dio grede teško je oštećen zbog sekundarne uporabe kao spolije u kasnijem zidu. Danas se nalazi u lapidariju Gradskog muzeja Senj a prije pohrane u ovu ustanovu izgubljen je ulomak s kraticama P F. Visina slova iznosi 5,5 cm, materijal je vapnenac.

Ista visina slova u 2. retku i vrlo sličan način izrade profilacija anse na oba ulomka epistilnih greda naveli su J. Medinija na zaključak da se radi o nastavku

²⁴ Ibidem.

²⁵ J. MEDINI, "Kult Kibebe...", 7.

²⁶ I. DEGMEĐIĆ: "Arheološka istraživanja...", 254.

natpisa Veridije Psihe.²⁷ Međutim, kada se prema lijevoj ansi učini rekonstrukcija anse natpisa Veridije Psihe i usporedi s desnom ansom natpisa od kojeg je sačuvana formula D S P F, kako je to učinjeno na priloženom crtežu (sl. 1.), očito je da se radi o dvije različite grede i natpisa kako je to pravilno zaključila I. Degmedžić.²⁸

Sl. 1. (Fig. 1.)

Prema načinu obrade profilacija i slova, širini profilacija, odnosno dimenzijama i načinu klesanja, taj se ulomak može kronološki dovesti u svezu s natpisom Veridije Psihe. Dakle, radi se o još jednoj munificijenciji - gradnji ili dogradnji u svezi s metroonom - koju možemo približno datirati u sredinu 2. st. nakon Krista.

b) Natpisi posvećeni Dijani

Kult božice Dijane potvrđuju u antičkoj Seniji nalazi dvaju posvetnih natpisa te, prema novom tumačenju, glave iste božice.²⁹

Godine 1956., pri čišćenju podrumskih prostorija za zgradu pekare na Maloj Placi (današnji Frankopanski trg), u sekundarnoj uporabi pronađen je gornji dio vapnenačke ploče s uklesanim posvetnim natpisom božici Dijani (T. III, 1).³⁰ Sačuvani natpis, uklesan u tri retka, glasi:

DIANAE
AVG
SACRVM

Visina slova u 1. retku iznosi 7 cm, u 2. i 3. retku 6 cm. Sačuvane dimenzije iznose: visina 35 cm, širina 61 cm, debljina 24 cm, širina natpisnog polja 47,5 cm. Na gornjoj strani ploče nalazi se rupa s ostacima olova, a zbog sekundarne uporabe njena se namjena ne može odrediti.

Natpis u rekonstrukciji glasi: Dianae / Aug(u)stae / sacrum / ...

²⁷ J. MEDINI, "Kult Kibebe...", 4.

²⁸ I. DEGMEĐIĆ: "Arheološka istraživanja...", 254.

²⁹ Ante GLAVIČIĆ, "Arheološki nalazi iz Senja (I)" (dalje: "Arheološki nalazi... I"), *Senjski zbornik*, 2, Senj 1966, 407; A. GLAVIČIĆ, "Arheološki nalazi... II", 29-30; Marin ZANINOVIĆ, "Kult božice Dijane u Seniji", *Senjski zbornik*, 9, Senj 1981-82, 43-52; Nenad CAMBI, "Bilješke uz kipove Kibebe (Magna Mater) iz Senja" (dalje: "Bilješke uz kipove Kibebe..."), *Senjski zbornik*, 20, Senj 1993, 36-37.

³⁰ A. GLAVIČIĆ, "Arheološki nalazi ... I", 407; M. ZANINOVIĆ, "Kult božice Dijane u Seniji", 43-44.

Sačuvani gornji dio natpisa sadrži posvetni natpis božici Dijani. Donji dio, na kojemu se nalazilo ime dedikanta (moguće i razlog posvete), nije pronađen.

Godine 1956. pronađena je i ploča od bijelog mramora kojom je presvođena mala niša u apsidi bivše Crkve sv. Ivana Krstitelja (T. III, 2).³¹ Na ploči je uklesan natpis u četiri retka koji sadrži posvetu božici Dijani. Zbog sekundarne uporabe ploča je odlomljena s lijeve i desne strane (početak i kraj natpisa), a došlo je i do oštećenja natpisne površine i slova. Natpis, uokviren trostrukom profilacijom, glasi:

DEANAE AVG SA
MEMORIAM CARIENAE I
MATRIS SVO VALERIVS PR.SC
ONIVGE SVA VERATIA PA...A

Slova su lijepo i pravilno uklesana kapitala. Između riječi su trokutaste distinkcije. Na kraju 2. retka trag okomite haste I. Na kraju 3. i 4. retka zbog oštećenja površine slova nisu čitljiva. Visina slova u 1. retku iznosi 3,5 cm, u 2., 3. i 4. retku 2,5 cm. Sačuvane dimenzije iznose: dužina 53-54 cm, visina 27 cm, debljina 8 cm, visina natpisnog polja 18 cm.

U rekonstrukciji natpis glasi: *Deanae Aug(ustae) sa[c(rum)] / [in]memoriam Carienae I [...]* / *matris suo Valerius Pr[i]sc[us cum]* / *[c]oniuge sua Veratia Pa[ull]a [...]*

Ime božice zablježeno je u obliku *Deana*, što je mlađi oblik imena *Diana*. Imena triju osoba spomenutih na natpisu italiskoga su podrijetla,³² te tako izravno potvrđuju italisku komponentu stanovništva antičke Senje.

Kult Dijane, božice lova, Mjeseca i svjetlosti, koju kao zaštitnicu rađanja posebno štiju žene, bio je veoma popularan i raširen na prostoru Italije, pa stoga ne čudi da su njeni štovatelji u Seniji osobe italskog podrijetla, odnosno u konkretnom slučaju Karina, u čiji spomen posvećuje natpis njen sin L. Valerije Prisk sa svojom ženom Veracijom Paullom. Zbog svoje božanske naravi Dijana je bila bliska nizu lokalnih boginja prirode. Spomenimo da je tako u rimskoj pokrajini Dalmaciji došlo do spajanja njena kulta sa Silvanom, šumskim božanstvom, i nimfama, što je dokumentirano brojnim natpisima i reljefnim prikazima. Okolica Senje obilovala je šumom i divljači pa je i na tom području moglo doći do izjednačavanja nekoga autohtonog božanstva s kultom Dijane.

Izrečena pretpostavka ne odnosi se na grad Seniju jer je ovdje očito da se radi o italskoj božici Dijani. Ali postoje veoma čvrste indicije da je u Seniji došlo do sinkretizma Dijane i Kibele. Naime, Dijana i Kibela božice su prirode s naglašenim regenerativnim osobitostima. Paralelu nalazimo i u njihovih muških pratitelja, odnosno Virbije je za Dijanu isto što i Atis za Kibelu. Neuobičajeni prikaz božice, koja sjedi na hradini i gdje su u prirodnom ambijentu prikazane životinje, objašnjava se kao mogući sinkretizam Dijane i Kibele.³³ Pri istraživanju svetišta Kibele pronađena je glava božice koja se pripisuje Dijani.³⁴ Mjesto nalaza

³¹ A. GLAVIČIĆ, "Arheološki nalazi ... II", 29-30; M. ZANINOVIĆ, *nav. dj.*, 44-45.

³² G. ALFÖLDY, *Die Personennamen...*, 134-135, 261, 273.

³³ N. CAMBI, "Bilješke uz kipove Kibele...", 36.

³⁴ N. CAMBI, *nav. dj.*, str. 37.

glave božice te nedaleko pronađeni sekundarno upotrijebljeni posvetni natpisi upućuju na to da se u blizini gradskog središta nalazilo Dijanino svetište. Može djelovati kao slučajnost, ali upozoravamo na sličnost sa svetišem *Ad Dianam* na zapadnom rtu današnjeg brda Marjan kod Splita, gdje je kasnije izgrađena crkvice sv. Jurja.³⁵ U Senju je kraj Katedrale postojala Crkva sv. Jurja. Porušena crkva nalazila se u blizini današnje lijeve lađe senjske Katedrale. Prostorna udaljenost između mjesta gdje se nalazila Crkva sv. Jurja i mjesta na kojem je utvrđeno svetište *Magnae Matris* (mjesto nalaza glave božice) iznosi svega desetak metara. Teško je naći bliže dodirne točke i izravno povezati kult Dijane i sv. Jurja, osobito u urbanom središtu, pa tu podudarnost više držimo kao slučajnost nego kao nastavak kulturne tradicije. Ipak na temelju prije iznesenih činjenica držimo da je u Senji bio moguć i vjerojatan kulturni sinkretizam Dijane i Kibebe.

Natpise posvećene božici Dijani okvirno možemo datirati u 2. st. nakon Krista. Jačanje kulta Dijane primjetno je u doba careva iz dinastije Antonina (138. - 180.) pa M. Zaninović pri određenijoj dataciji drži da bi se natpisi mogli datirati u doba cara Hadrijana ili neposredno nakon njegova vladanja.³⁶

c) Natpisi posvećeni bogu Mitri

Na prostoru današnjeg sela Vratnik, 15 km istočno od Senja, gdje je na brdu Mali Goljak utvrđeno željeznodobno građinsko naselje,³⁷ na važnoj prometnici koja je iz Senije preko prijevoja Vratnik vodila preko Like u sjevernu Dalmaciju, odnosno u unutrašnjost prema Sisciji, u antičko doba nalazila se putna postaja i ispostava carinskog ureda gdje se obavljala naplata dažbina na robu koja je iz Senije prevožena u unutrašnjost. Budući da je spomenuta postaja ulazila u teritorij antičke Senije, a u Senji je značajan broj stanovnika bio orijentalnog podrijetla, držimo opravdanim uvrstiti dva žrtvenika posvećena bogu Mitri, pronađena u blizini Crkve sv. Mihovila na Vratniku, među epigrafske spomenike antičke Senije.

Prvi žrtvenik s posvetnim natpisom pronađen je godine 1891. (*CIL* III, 13283),³⁸ a kao dar župnika Mihovilovića dospio je u Arheološki muzej u Zagrebu gdje se i danas čuva. Vapnenački žrtvenik oštećen je na gornjoj strani, tako da je završni ukrasni vijenac, koji od natpisnog polja odjeljuje letvičasti nastavak, potpuno razbijen na desnoj bočnoj, odnosno djelomice na prednjoj strani. Ukras vijenca sastoji se od plastično izrađena dva reda ornamentata poput šiljatih listova koji su dobro sačuvani na lijevoj bočnoj strani. Na dnu je spomenik bogato profiliran. Stražnja strana, bez ukrasa i istaka, fino je zaravnjena. Natpis, isklesan u devet redaka, glasi:

³⁵ Tomislav i Jerko MARASOVIĆ, "Antički Dijanin hram i ranosrednjovjekovna crkvice sv. Jurja na rtu Marjana", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 61, Split 1959, 122-133.

³⁶ M. ZANINOVIĆ, "Kult božice Dijane u Senji", 51.

³⁷ O položaju sela Vratnik i željeznodobnom naselju vidi: A. GLAVIČIĆ, "Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II)", *Senjski zbornik*, 4, Senj 1970, 45-47, sl. 20.

³⁸ Šime LJUBIĆ, "Rimski natpisi otkriveni tečajem god. 1891. u Hrvatskoj", *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 15, 1, Zagreb 1892, 1-3; J. BRUNŠMID, "Kamneni spomenici...", 135-136, br. 237; K. PATSCH, *Die Lika...*, hrvatski prijevod, 86-88.

I M
 SPELAEVM CVM
 OMNE IMPEN
 SA HERMES C
 ANTONI RVFI
 PRAEF VEH ET
 COND P P
 SER VILIC FORTV
 NAT FECIT

Slova su lijepo i pravilno isklesana. Na kraju 2. retka u ligaturi su isklesana slova V i M. Distinkcije su označene iza riječi, i to u 3. i 9. retku iza prve riječi, u 5., 6. i 8. retku iza prve dvije riječi, u 7. retku iza tri riječi i u 4. retku samo na kraju retka. Visina slova iznose u 1. retku 3 cm, 2. - 7. retka 3,5 cm, u 8. retku 3 cm i u 9. retku 2,5 cm. Dimenzije spomenika iznose: visina 67 cm, širina 42 cm, debljina 26 cm.

Natpis u rekonstrukciji glasi: *I(nvicto) M(ithrae) / spelaeum cum / omne impen / sa Hermes C(ai) / Antoni Rufi / praef(ecti) veh(iculorum) et / cond(uctoris) p(ublici) p(ortorii) / ser(vus) vilic(us) Fortu / nat(ianus) fecit.*

Spomenik se datira u vrijeme cara Antonina Pija (147. - 157.).

Drugi žrtvenik, s posvetom Nepobjedivom Mitri, također je pronađen u selu Vratnik godine 1932.³⁹ Do godine 1964. nalazio se u župnoj crkvi sv. Mihovila, odakle je prenesen u lapidarij Gradskog muzeja Senj, gdje se i danas nalazi. Radi se o vapnenačkom bloku s natpisom na prednjoj i ukrasima na bočnim stranama. Natpisno polje uokvireno je sa svih strana dvostrukom profilacijom. Podnožje i gornji dio spomenika naglašeno su profilirani. Ukrašen pri vrhu s lijeve i desne strane (oštećeno) ima oblik kružne baze vodoravno položenih stupića. Stražnja strana po svemu je identična prednjoj, osim što uokvirena i obrađena površina nema natpise. Profilacije pri dnu i vrhu spomenika protežu se na bočne strane, na kojima su u sredini plastično izvedeni ukrasi u obliku okrugle zdjele s ovećim ispupčenjem u sredini (lijevo) i okomito postavljen vrč s visokom nožicom i zakrivljenom ručkom koja spaja vrat s truhom (desno). Na vrhu bočnih strana je ukras u obliku vodoravno položenog stupića podijeljenog na dva dijela udubljenjima i polukružnom profilacijom. Gornja strana sastoji se od zaravnjene kvadratne površine (53 x 37 cm), te lijevo i desno klesanjem oblikovanih vodoravno ležećih stupića. Natpis, uklesan u osam redaka, glasi:

S I M
 FAVSTVS
 T IVL SATURNI
 NI PRAEF VEHI
 CVLOR ET COND
 VCT P P SER VIL
 PRO SE ET SVIS
 V S L M

³⁹ J. KLEMENC, "Senj u prethistorijsko i rimsko doba", 5; M. ABRAMIĆ, "Opaske o nekim spomenicima starog Poetovija", *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 28, Maribor 1933, 140; A. GLAVIČIĆ, "Arheološki nalazi ... II", 18-21.

Između riječi i kratica su distinkcije. Ligatura nema. Visina slova u 1. retku iznosi 8,5 cm, u 2. retku 5,5 cm, 3. - 8. retka 3,8 cm. Dimenzije iznose: visina 123,5 cm, širina na dnu 70 cm, širina na sredini 55,5 cm, širina pri vrhu 67,5 cm, debljina na dnu 61 cm, debljina na sredini 51 cm, debljina pri vrhu 62 cm, natpisno polje 43 x 63 cm.

Natpis u rekonstrukciji glasi: *S(oli) I(nvicto) M(itihrae) / Faustus / T(it) Iul(i) Saturni / ni prae(ecti) vehi / culor(um) et cond / uct(oris) p(ublici) p(ortorii) ser(vus) vil(icus) / pro se et suis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Spomenik se datira u sredinu 2. st. nakon Krista.

Iz natpisa doznajemo da su *Hermes* kao rob i *Faustus* kao vilik bili u službi Gaja Antonija Rufa i Tita Julija Saturnina, koji su bili zakupnici carine i poštanski predstojnici. Kao sposobni i obrazovani obavljali su određeni posao u ispostavi ureda na prostoru današnjeg sela Vratnik te su svojim radom prikupili znatna sredstva, koja su dijelom utrošili na uređenje svetišta boga Mitre. Njihova imena, karakteristična za robove i oslobođenike, staleška pripadnost te štovanje boga Mitre upućuju na njihovo orijentalno podrijetlo. Kao Orijentalci bili su širitelji kulta Mitre, koji su već u 2. st. unijeli u ove krajeve.⁴⁰

Riječ *speleum* (špilja) u ovom slučaju zbog konfiguracije terena i mjesta nalaza u blizini Crkve sv. Mihovila, ne može se shvatiti doslovno. Svetište je vjerojatno bilo uređeno uz neku veću stijenu na zaklonjenom mjestu (*sub divo*) u blizini putne postaje i magistralne prometnice. Kult sv. Mihovila, koji počinje na Istoku u 4. st., a na Zapadu koncem 5. st., vezan je uz špilju kao mjesto ukazanja te kao takav ima izravne sveze s kultom Mitre. Prikaz sv. Mihovila, koji na čelu svojih anđela spašava ugroženu "ženu odjevenu u Sunce" i njeno Dijete te nadvladava apokaliptičnog Zmaja (Sotonu), očita je simbolika pobjede svjetlosti nad tamom, odnosno dobra nad zlom, koja se također može povezati s kultom Mitre. Dakle, titular kršćanske crkve posvećene sv. Mihovilu nosi u sebi tradiciju kulturnog prostora na kojemu je u blizini ranije postojalo pogansko svetište Nepobjedivog Mitre.

d) Natpis posvećen bogu Serapisu (*CIL III, 15092*)

Godine 1898. J. Brunšmid opazio je u zidu palače Vukasović (današnja zgrada Gradskog muzeja Senj) kao spoliju ugrađen mali mramorni kip sjedećeg božanstva ispod kojega se nalazio natpis.⁴¹ Ispod prikaza božanstva na bazi (14,5 x 6,5 x 3 cm) unutar tabule ansate plitko je urezan natpis u tri retka, koji u rekonstrukciji glasi: *Sarmen[us] / Geminus / [Sar]apidi [?]D[e]o [?]Sa[n]ct[o]*.

Zaslugom J. Brunšmida ostao je zabilježen natpis koji je do vremena pohrane u lapidarij Gradskog muzeja Senj izgubljen.⁴² Iz natpisa doznajemo da je dedikant Sarmencije Gemin, štovatelj Serapisa, postavio kipić božanstva vjerojatno u nekom manjem privatnom svetištu. Na temelju posвете "Svetom Bogu" (*Deo*

⁴⁰ U Prozoru i Sincu kod Otočca (također uz magistralnu cestu) utvrđeni su *sub divo* mitreji s isklesanim u stijeni reljefnim kulturnim prikazima.

⁴¹ Josip BRUNŠMID, "Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije", (dalje: "Arheološke bilješke..."), *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, n.s., 3, Zagreb 1898, 172-173.

⁴² A. GLAVIČIĆ, "Arheološki nalazi ... V", 66.

Sancto) natpis se datira u početak 3. st.⁴³ Ime dedikanta, unatoč latinskom kognomenu, tipično je za Orijentalce, pa ono samo potvrđuje Sermencijevu sklonost za štovanje toga egipatskog božanstva.

3. Nadgrobnii natpisi

a) Natpis L. Kalpurnija Maksima

U prosincu 1929. na prostoru ex pilane Olivieri (danas tvornica pokućstva DIP "Nehaj") pronađen je nadgrobnii spomenik, izrađen u jednom komadu od velikog vapnenačkog bloka, s natpisom i isklesanim ukrasima na bočnim stranama (T. IV, 1-2).⁴⁴ Spomenik je vrlo kvalitetno izrađen, što osobito vrijedi za profilacije i ukrase na bočnim stranama.

Prednja natpisna strana, premda je spomenik cjelovit, može se podijeliti na tri dijela: najdonji dio kao "baza" spomenika iznad koje se nalazi, odijeljeno s pet profilacija koje se protežu i na bočne strane, natpisno polje koje je sa svih strana uokvireno trostrukom profilacijom, i na kraju završni ukras postavljen kao na neku "bazu" koju od natpisnog polja odjeljuju naglašene profilacije. Završni ukras izveden je vegetabilnim motivom: iz središnjeg ukrasa izlaze vitice koje s lijeve i desne strane završavaju motivom cvijeta s tri laticice; na krajevima lijevo i desno ukras je u obliku cvijeta s četiri laticice i ispupčenjem u sredini. Učinjena podjela spomenika može se primijeniti na bočne strane na koje se nastavljaju profilacije (iste u broju i debljini, razlika u dužini). U polju omeđenom trostrukom profilacijom izvedeni su ukrasi: lijevo prikaz posude (zdjele) s ispupčenjem u sredini, desno vrč (kantaros) u malo prema naprijed nagnutom položaju s velikom drškom i plastičnim ukrasom na trбуhu. Bočne strane završavaju ukrasom u obliku vodoravno položenih stupića. Stražnja strana nešto je grublje isklesana i bez ukrasa. Gornja površina spomenika sastoji se od lijevo i desno vodoravno položenih stupića te kvadratne zaravnjene površine (34 x 34 cm) koja je služila za nastavak spomenika (portret pokojnika).

Plitko uklesani natpis u šest redaka glasi:

L CALPVRNIO
MAXIMO
MVTTIENA
CLEMETIS LIB (?)
MAXIMA
CONIVGI SVO VI

Zbog izlizanosti slova natpis nije posve čitljiv, što osobito vrijedi za kraj četvrtog retka. Prema J. Klemencu 4. redak glasi *CLEMENTIS(S)IMA*,⁴⁵ a prema A. i J. Šašel *CLEMENTIS LIB(eria)*.⁴⁶ Čitanje A. i J. Šašel čini se vjerojatnijim, no uz

⁴³ Petar SELEM, "Egipatski bogovi u Iliriku", *Godišnjak*, 9, Centar za balkanološka ispitivanja, 7, Sarajevo 1972, 54-55.

⁴⁴ J. KLEMENC, "Senj u prehistorijsko i rimsko doba", 1-3.

⁴⁵ J. KLEMENC, *nav. dj.*, 3.

⁴⁶ Ana i Jaroslav ŠAŠEL, "Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt", *Situla*, 25, 405-406, br. 2899.

najbolju volju to zbog nečitkosti ne možemo sigurno dokazati.⁴⁷ Distinkcija i ligatura nema. Visina slova u 1. retku iznosi 5,5 - 6 cm, u 2. retku 5 - 5,5 cm, u 3. retku 4,5 cm, u 4., 5. i 6. retku 3,5 cm.

Natpis u rekonstrukciji glasi: *L(ucio) Calpurnio / Maximo / Muttienna / Clementis lib(erta) / Maxima / coniugi svo vi(va)*.

Dimenzije spomenika: visina 96 cm, najveća dužina 60,5 cm, najveća širina 44 cm (najveća dužina i širina su na dnu spomenika), natpisno polje 45 x 42 cm.

Opisani nadgrobni spomenik s natpisom drži se jednim od najstarijih spomenika antičke Senije i datira se na prijelaz 1. st. prije Krista u 1. st. nakon Krista. *L. Calpurnius Maximus* i njegova žena *Muttienna Maxima* nose latinska imena, ali su vjerojatno domaćeg podrijetla, što se može zaključiti prema gentiliciju *Calpurnius*.⁴⁸ Naime, obitelj glasovitog *L. Kalpurnija Pizona* već od republikanskih vremena ima svoje posjede u Istri i Liburniji, s čim je povezano često susretanje *Kalpurnija* na spomenutom prostoru. Vjerojatno je *L. Kalpurnije Maksim* oslobođenik spomenute senatorske obitelji koji je svojim sposobnostima stekao takav status, ali i imetak kojim su se mogli podmiriti zasigurno veliki troškovi nabave i izrade takvog nadgrobnog spomenika. Iznescnoj tezi ide u prilog i čitanje 4. retka - *Clementis lib(erta)*.

b) Natpis Kvarte Livije

Godine 1975. pri građevnoj pripremi terena na prostoru ex pilane Olivieri (DIP "Nehaj") pronađen je nadgrobni spomenik tipa tzv. liburnskog cipusa (T. V, 1).⁴⁹ Spomenik je izraden od bijelog vapnenca, a prema podjeli M. Suića pripada tipu "C".⁵⁰ Na trupu valjkasta oblika, koji se sužava prema gore (površina donje osnovice valjka veća je od one na prijelazu iz valjka u konus), nalazi se natpisno polje uokvireno naglašenim oblim ispupčenjem (u donjem dijelu isklesani su samo kutovi okvira). Pri dnu nalazi se dvostruka profilacija, a konus koji se nastavlja na trup odvojen je od njega trostrukom profilacijom. Izdužen i blago zaobljen konus prema vrhu je gladak i bez ukrasa. Na vrhu je odlomljen, pa mogući završni ukras nije sačuvan. Od podnožja do visine najdonjeg retka natpisa, s lijeve, desne i

⁴⁷ Razlike su i u čitanju posljednjeg retka. Prema J. Klemencu 6. redak glasi *coniugi vo(tum) vi(vo)*, a prema A. i J. Šašel *coniugi suo vi(va)*. Čitanje *coniugi suo vi(va)* ispravno je i dovoljno se jasno vidi. O tome usp. navedena djela u prethodnim bilješkama.

⁴⁸ G. ALFÖLDY, *Die Personennamen...*, 70-71; Jaroslav ŠAŠEL, "Calpurnia L. Pisonis Auguris Filia", *Živa antika*, 12/2, Skopje 1963, 387-390.

⁴⁹ Nalaz spomenika prvi je registrirao Ante GLAVIČIĆ, "Izvještaj o arheološkom nalazu ranorimskih grobova u vrtu DIP-a - Olivieri u Senju godine 1975" (dalje: "Izvještaj o arheološkom nalazu..."), *Senjski zbornik*, 6, Senj 1975, 215. Spomenik je detaljno opisao M. ZANINOVIĆ, "Dva antička natpisa...", 317-320.

⁵⁰ Mate SUIĆ, "Liburnski nadgrobni spomenik ('Liburnski cipus')", *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53, Split 1952, 59-67. U novije vrijeme problematikom liburnskih cipusa bavi se Ivo Fadić, koji je stilsko-dekorativnom i tektoničkom analizom 80-ak pronađenih cipusa podijelio u tri skupine: krčka, aserijatska i zadarska skupina. Cipus iz Senja (isto tako i cipusi iz Raba i Bribira) sadrži kombinirane stilsko-dekorativne i tektoničke elemente spomenutih skupina pa se kao takav ne može svrstati u izvršenu klasifikaciju (Ivo FADIĆ, "Zadarska skupina liburnskih nadgrobničkih spomenika tzv. liburnskih cipusa", *Diadora*, 13, Zadar 1991, 170; Ivo FADIĆ, "Liburnski nadgrobni spomenici (Liburnski cipusi) osobitih svojstava", *Diadora*, 14, Zadar 1992, 83-108).

stražnje strane, nalaze se plići utori koji završavaju četverokutnim udubljenjima a služili su za učvršćivanje spomenika na podlogu.

U natpisnom polju (26 x 30 cm) uklesan je natpis u četiri retka. Natpis glasi:

QVARTA ·
LIVIA ·
SEVIVA ·
SIBI FECIT ·

Slova su isklesana u pravilnoj kapitali. Na kraju svakog retka i u 4. retku između riječi su trokutaste distinkcije. U 3. retku između riječi nema razmaka (*SEVIVA*). Ligatura nema. Visina slova u 1. retku iznosi 4 cm, u preostalima 3 cm. Dimenzije: visina 80 cm, donji promjer 41 cm. Spomenik je pohranjen u lapidariju Gradskog muzeja Senj.

U rekonstrukciji natpis glasi: *Quarta / Livia / se viva / sibi fecit*.

Quarta Livia učinila je sebi za života nadgrobni spomenik, koji na žalost nije pronađen *in situ*. Imena pokojnice su italska,⁵¹ ali tip spomenika karakterističan za Liburniju sugerirao bi njeno liburnsko podrijetlo. Odsutnost posvetne formule *D(is) M(anibus)*, formula *se viva sibi fecit* (karakteristična na području Dalmacije za razdoblje ranog principata), gentilicij *Livia*, te oblik spomenika i slova određuju dataciju ovog spomenika u prvu polovicu 1. st. nakon Krista.⁵²

c) Natpis Valerija Valerijana

Mjesto i način nalaza nadgrobne stele Valerija Valerijana isti su kao kod opisanog nadgrobnog spomenika Kvarte Livije. Radi se o ploči pravokutnog oblika (stela) od bijelog vapnenca s natpisom rimskog vojničkog veterana Valerija Valerijana (T. V, 2).⁵³ Pri vrhu je isklesan zabat s krugom u sredini i stiliziranim trokutastim listovima. Stilizirani listovi isklesani su i u uglovima ploče iznad zabata. Unutar natpisnog polja (26 x 32 cm), omeđenog sa svih strana ureznom linijom, isklesan je natpis u osam redaka. Na traci između zabata i natpisnog polja isklesana su uz rubove slova posvetne formule *D(is) M(anibus)*. Natpis glasi:

D M
VALERIO
VALERIANO
VETERANO
LEG XIII GEMINE
VALERIVS VA
LERIANVS
FILIVS PATRI
PIENTISSIMO

U 4. retku u ligaturi isklesana su slova N i E (nedostaje prvi dio dvoglasnika *ae*). U 4., 5. i 7. retku između riječi su distinkcije. Visina slova iznose: kod

⁵¹ G. ALFÖLDY, *Die Personennamen...*, 94, 278.

⁵² M. ZANINOVIĆ, "Dva antička natpisa...", 319-320.

⁵³ Nalaz spomenika prvi je registrirao Ante GLAVIČIĆ, "Izvještaj o arheološkom nalazu...", 215. Spomenik je detaljno opisao M. ZANINOVIĆ, "Dva antička natpisa...", 321-324.

posvetne formule 2 cm, u prva četiri retka 3,5 cm, u 5. retku 3 cm, te u preostala tri retka 2,5 cm. Spomenik je pohranjen u lapidariju Gradskog muzeja Senj.

Natpis u rekonstrukciji glasi: *D(is) M(anibus) / Valerio / Valeriano / veterano / leg(ionis) XIII Gemin(a)e / Valerius Va / lerianus / filius patri / pientissimo.*

Nadgrobnni spomenik postavio je *Valerius Valerianus* svom istoimnom ocu, koji je bio veteran 14. legije Gemine. Pripadnici te legije, sudeći prema sačuvanim natpisima, obavljali su odgovorne dužnosti u upravi pokrajine Dalmacije. U našem slučaju, zbog blizine, zanimljiv je natpis Julija Sekstila, koji je kao beneficijar 14. legije služio u Crkvini kraj Brloga (*Avendo*) i postavio žrtvenik posvećen Jupiteru (*CIL III, 10050*).⁵⁴ Valerije Valerijan, oslobođen od obavljanja teških vojničkih dužnosti, mogao je obavljati neku službu na važnoj prometnici koja je iz Senije vodila u unutrašnjost. Po isteku svoje službe nastanio se u Seniji, gdje je i umro.

Genitlicijem je istaknuta njegova pripadnost porodici Valerija koja je, kako smo već ranije istaknuli, imala veoma važnu ulogu u javnom životu Senije. Na temelju italskoga imena ne možemo odrediti njegovo podrijetlo, koje je možda bilo iz ovih krajeva. Držimo da ga zbog njegove staleške pripadnosti ne možemo dovesti u neku rodbinsku vezu s ostalim Valerijcima u Seniji, ali nije isključeno da je netko od njegovih potomaka postao ugledna osoba u gradu.

Natpis se datira u sredinu 2. st. nakon Krista.⁵⁵

d) Ulomak ploče s latinskim slovima

U lapidariju Gradskog muzeja Senj nalazi se ulomak ploče s isklesanim latinskim slovima vjerojatno nadgrobnog natpisa. Sačuvani ulomak je polukružan (sličan polumjesecu); natpis je bio uklesan u najmanje pet redaka. Sačuvana su ili se mogu prepoznati po redovima sljedeća slova:

V
SO (ili C)
C
VF
O (?)

Visina slova iznosi 5 cm. Dimenzije: visina 27,5 cm, najveća širina u visini 4. retka 14 cm, debljina 5 cm. Ulomak pripada središnjem dijelu vapnenačke ploče. Neobjavljeno. Mjesto i okolnosti nalaza nisu poznati. Poblježe se ne može datirati.

e) Natpis Gezije Maksime (*CIL III, 10056*)

Godine 1879. pri rušenju nekog skladišta pronađen je oveći vapnenački blok za koji I. Radetić kaže: "Kamen je četverouglast, širok 75, visok 87 cm, isto tako i deo; okolo natpisa je izduben okvir, na jednoj strani okrhnut."⁵⁶ Natpis uklesan u pet redaka glasi:

⁵⁴ K. PATSCH, *Die Lika...*, hrvatski prijevod, 85.

⁵⁵ M. ZANINOVIĆ, "Dva antička natpisa...", 324.

⁵⁶ Ivan RADETIĆ, "Rimski nadpis izkopan u Senju", *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 2/1880, 91-92.

GESSIA
C F
MAXIMA V · F
SIBI ET SVIS
H M H N S

Visina slova nije poznata. Distinkcije su između riječi i kratica u 2., 3. i 5. retku. Uz spomenik je nađen i "drugi komad bez nadpisa kao glava kakvog stupa", a spominje se i mozaični pod.⁵⁷ Danas ne možemo odrediti mjesto nalaza. Izvještaj je nejasan, pa možemo samo pretpostaviti da je nađen negdje na prostoru ex pilane Olivieri ili u njenoj blizini gdje je ugrađen kao spolija u neku zgradu. Sudeći prema obliku i veličini moguće je da je iznad baze slijedio nastavak spomenika. Spomenik je bio pripremljen za otvorenu u Arheološki muzej u Zagrebu, ali nakana nije ostvarena. Revoltirani Senjani uzidali su spomenik godine 1880. u zid školske zgrade (vjerojatno gimnazijske) i tako je zagubljen.

Natpis u rekonstrukciji glasi: *Gessia / C(ai) f(ilia) / Maxima v(iva) f(ecit) / sibi et suis / h(oc) m(onumentum) h(eredes) n(on) s(equitur)*.

Ime pokojnice, koja je za života učinila spomenik, italsko je. Na temelju onomastičkih karakteristika (točno navođenje nomena, filijacije i kognomena) natpis možemo datirati u 1. st. nakon Krista.

f) Natpis Flavije Prokule (CIL III, 3019)

U Crkvi sv. Mateja, za koju se danas ne zna gdje se nalazila, pronađen je natpis koji postavlja Flavija Prokula svome mužu rodom iz grada Neapolisa.⁵⁸ Natpis je izgubljen, nemamo njegova opisa, ali pretpostavljamo da se radi o manjem nadgrobnom spomeniku s natpisom u sedam redaka koji, prema prijepisu u CIL-u, glasi:

FLAVIA PRO
CVLA IVSTO
CONIVGI SVO
NAPOLITANO
S F VIVA · TI
TVLVM PO
SVIT

Natpis u rekonstrukciji glasi: *Flavia Pro / cula Iusto / coniugi suo / N(e)apolitano / s(sibi) f(ecit) viva ti / tum po / suit*.

Dakle, Julija Prokula podigla je za života nadgrobnni spomenik svome mužu Justu, koji je bio rodom iz grada Neapolisa. U Carstvu je postojalo više gradova s imenom *Neapolis*,⁵⁹ ali italski gentilicij *Flavius* (isto tako italski su kognomeni *Iustus* i *Procula*) upućuje da je *Iustus* bio rodom iz Neapolisa u Kampaniji. *Iustus*

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ Matija Petar KATANČIĆ, *Istri adcolarum geographia vetus e monumentis epigraphicis, marmoribus, numis, tabellis eruta et commentariis illustrata*, Budae 1827, 22, br. 131; J. KLEMENC, "Senj u prehistorijsko i rimsko doba", 4.

⁵⁹ Marin ZANINOVIĆ "Stanovništvo velebitkog podgorja u antici" (dalje: "Stanovništvo..."), *Senjski zbornik*, 10-11, Senj 1984, 34.

se doselio u Seniju, gdje je umro, a nadgrobni spomenik s natpisom postavila mu je žena Flavija Prokula.

Natpis se datira na kraj 1. st. i početak 2. st. nakon Krista.

g) Natpis Aurelija Dionizija (*CIL III, 10055*)

Godine 1885., nad zidanim grobom koji je bio pokriven tegulama, na lijevoj strani ceste prema Vratniku (između grada i gradskog groblja Sv. Vid), pronađena je nadgrobna ploča od bijelog mramora s grčkim natpisom (T. VI, 1).⁶⁰ Ploča je pravokutnog oblika (gore desno odlomljena), a pri vrhu isklesan je zabat s četverolisnom rozetom i dvjema stiliziranim grančicama sa strane. Stilizirani listovi isklesani su i u kutovima nad zabatom. Ispod natpisa isklesana je ulijevo okrenuta *ascia* (bradva). Grčkim pismom uklesan je latinski tekst natpisa u sedam redaka. Natpis glasi:

ΑΥΡΗΑΙΟΥΥΣ
ΔΙΟΝΥΣΙ
ΟΥΣΙΟΥΔΕΟ
ΥΣΤΙΒΕΙΗΝ
ΣΙΣΑΝΧΧΧΧΦ
ΙΑΙΩΡΟΥΝΤΡΙΟΥ
ΝΠΑΤΕΡ

Distinkcija nema. Između riječi nema razmaka. Visina slova u prva tri retka iznosi 4-4,5 cm, u 4. i 5. retku 4 cm, u posljednja dva retka 3 cm. U 1. i 6. retku umjesto Λ upotrijebljeno je latinsko A, u 4. retku umjesto P je I. Za dob su uzeti rimski znakovi za brojke. Dimenzije: visina 58 cm (desno 48 cm), širina 43 cm (gore 23 cm), debljina 3 cm. Spomenik se danas čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, gdje je dospio kao dar senjskoga gradskoga poglavarstva (Inv. br. 1594).

U rekonstrukciji i latinskoj transkripciji natpis glasi: *Aurelius / Dionisius Iud(a)e / us Tibe(r)ien / sis an(orum) XXXXX f / iliorum triu / m pater.*

Aurelije Dionizije, Židov iz Tiberijade na Genezaretskom jezeru u Palestini,⁶¹ koji je u pedesetoj godini života umro u Seniji, bio je otac trojice sinova. Ta osobitost može biti u svezi s privilegijom (povlasticom) tzv. alimentacije, odnosno pomoći koju su uveli carevi Nerva i Trajan da bi se poboljšao priraštaj. Isklesanom *ascijom* - tesarskom sjekirom naglašeno je vlasničko pravo nad grobom, tj. zaštita od prekopavanja groba ili preklešavanja spomenika ili u širem smislu pravo na nesmetani počinak u grobu.⁶²

Mjesto nalaza nije precizno određeno. Ako bismo danas željeli to preciznije učiniti, najbliže se čini ono uz kuću Rončević (Ulica K. Knežića), gdje je godine

⁶⁰ J. BRUNŠMID, "Kameni spomenici...", 202, br. 338; K. PATSCH, *Die Lika...*, hrvatski prijevod, 92-93; J. KLEMENC, "Senj u prehistorijsko i rimsko doba", 4.

⁶¹ M. ZANINOVIĆ, "Stanovništvo...", 36.

⁶² Branimir GABRIČEVIĆ, "Značenje *ascije* na antičkim nadgrobnim spomenicima", *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987, 217-230.

1971. dokumentirano nekoliko grobova.⁶³ Prema iskazu, radi se o nekoliko grobnih raka koje su sa strane bile zazidane i pokrivene tegulama i u kojima nije bilo priloga. Izrada tih grobova, nedostatak drugih nalaza i oštećenje ploče, razlozi su zbog kojih odbacujemo pomisao da je na ovom mjestu pronađena stela Aurelija Dionizija. Mislimo da je nadgrobna ploča Aurelija Dionizija sekundarno upotrijebljena pri gradnji nekog kasnoantičkog groba. Tada je možda iz neke nekropole bliže gradu donesena na taj prilično udaljen od grada grobljanski prostor, uz rimsku cestu koja je iz Senije vodila do prijevoja Vratnik.

Natpis se datira u razdoblje od sredine do kraja 2. st. nakon Krista.

h) Natpis M. Klaudija Marcijana (*CIL* III, 15094)

Oko godine 1895. pronađena je u Senjskoj dragi "negdje kod crkve sv. Križa ili sv. Mihovila" mala nadgrobna ploča od sivkasta vapnenca s nadgrobni natpisom.⁶⁴ Ploča je pravokutna oblika s malim oštećenjima na rubovima, a na fino obrađenoj površini isklesan je grčkim slovima natpis u osam redaka. Natpis glasi:

Δ · Μ
 ΜΑ · ΚΛΑΥΔΙΟC ·
 ΜΑΡΚΕΙΑΝΟC
 ΜΑ · ΚΛΑΥΔΙΟΥ · ΤΡΑ ·
 ΤΟΝΕΙΚΟΥ
 ΥΙΟC · ΝΕΙΚΟΜΗΔΕΥC
 ΖΗCΑC · ΕΤΗ · ΙC · ΕΝΘΑΛΕ
 ΚΕΙΜΑΙ

Posvetna formula u 1. retku je latinska (Δις Μανιβουc). Ime *Klaudios* različito je napisano u 2. i 4. retku (Κλαυδιουc - Κλαυδειου). Pri kraju 7. retka umjesto Δ napisano je Λ. Između riječi su distinkcije u obliku stiliziranih listića. Između kosih hasta slova M u kratici prenomena isklesano je malo slovo A (danas slabo vidljivo). Visina slova u prva tri retka iznosi 2 cm, u preostalim pet redaka 1,6 cm. Dimenzije: visina 23 cm, širina 30 cm, debljina 11 cm. Danas se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu pod inventarnim brojem 1598.

U rekonstrukciji i latinskoj transkripciji natpis glasi: *D(is) M(anibous) / Ma(rkos) Klaudios / Markeianos / Ma(rkou) Klaudeiou Stra / toneikou / hyios Neikomedeus / zesas is' (= 16) entha[d]je / keimai.*

Natpis je postavljen Marku Klaudiju Marcijanu (Markejanu), sinu Marka Klaudija Stratonika, koji je umro u dobi od šesnaest godina i koji je "ovdje pokopan". Pokojni dječak ima latinsko ime. Latinski kognomen i gentilicij isto tako ima i njegov otac, ali njegov kognomen Stratonik, izričit navod da je rodom iz Nikomedije, glavnoga grada pokrajine Bitinije, te natpis pisan grčkim jezikom i pismom, čvrsti su podaci na temelju kojih zaključujemo da su spomenute osobe na

⁶³ A. GLAVIČIĆ, "Arheološki nalazi... IV", 177.

⁶⁴ J. BRUNŠMID, "Arheološke bilješke...", 173-174; K. PATSCH, *Die Lika...*, hrvatski prijevod, 93; J. KLEMENC, "Senj u prehistorijsko i rimsko doba", 4

natpisu grčkoga podrijetla. Mjesto nalaza nije precizno navedeno, no sigurno je da se ono nalazilo podalje od grada, u blizini današnjega omanjeg zaselka (i istoimene župe) Sv. Križ u Senjskoj dragi. Mjesto nalaza pretpostavlja postojanje nekoga manjeg imanja na kojemu je M. Klaudije Stratonik obavljao određenu službu (možda je bio vilik). Prema gentiliciju možemo pretpostaviti da se imanje nalazilo u posjedu porodice Klaudija te da je Stratonik, došavši iz Nikomedije, postao oslobođenik te obitelji i upravitelj imanja. Već u prvoj generaciji njegov sin nosi latinizirano ime, ali otac kognomenom, navođenjem podrijetla i čuvanjem grčkog jezika čuva uspomenu na svoj rodni kraj.

Natpis se datira u 2. st. nakon Krista.

i) Ulomak ploče s grčkim slovima

Mali ulomak ploče od bijelog mramora pronađen je "u šljunku iz Torrente u Senju" (Korito reguliranoga senjskog "potoka").⁶⁵ Rubovi ulomka izlizani su zbog bujičnog valjanja pa se ne može dokazati navod kako se radi o gornjem lijevom uglu ploče s početkom prvih dvaju redaka.

Na ploči su sačuvana u dva retka četiri grčka slova:

ε y
y p

Zbog fragmentiranosti rekonstrukcija nije moguća. Visina slova u 1. sačuvanom retku iznosi 2,5 cm, u 2. retku 2 cm. Dimenzije: visina 7 cm, širina 6 cm dolje i 7 cm gore, debljina 2,5 cm. Ulomak koji je godine 1905. darovao dr. Schertzer danas se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu pod inventarnim brojem 1592.

Zbog debljine ploče moramo zaključiti da se radi o nadgrobnoj ploči s uklesanim grčkim natpisom nepoznata sadržaja. Mjesto i okolnosti nalaza ne mogu reći ništa određenije o mogućem mjestu postavljanja. Možemo samo smjelo pretpostaviti da se uz cestu koja je iz Senije vodila prema Vratniku, moguće negdje uz svršetak današnjeg Šetališta S. S. Kranjčevića ili početka Ulice K. Knežića, a u blizini današnjega reguliranog korita senjskog "potoka", nalazila nekropola na kojoj su sahranjivani stanovnici Senije grčkoga podrijetla. Na taj način ulomak te nadgrobne ploče povezujemo sa stelom Aurelija Dionizija te ga zato datiramo u razdoblje od druge polovice 2. st. do prvih desetljeća 3. st.

Dakle, do sada su pronađena tri nadgrobna natpisa ispisana grčkim pismom koja svjedoče da je dio stanovništva antičke Senije bio grčkoga podrijetla.

* * *

S prostora antičke Senije potječu za sada 22 natpisa uklesana na nekom kamenom spomeniku.⁶⁶ Razdijelivši prema sadržaju natpise po skupinama, javnih ima 6, posvetnih 7 i nadgrobnih 9, odnosno u postocima javnih 27%, posvetnih 32% i nadgrobnih 41%. Natpise iz Senije kronološki možemo pratiti od prijelaza stare u novu eru, odnosno od početka 1. st. nakon Krista do prvih desetljeća 3. st. nakon Krista. Pokušamo li ih razvrstati prema razdobljima, dobili bismo sljedeće

⁶⁵ J. BRUNŠMID, "Kameni spomenici...", 103, br. 192.

⁶⁶ Ulomak ploče s latinskim slovima nismo preciznije determinirali.

podatke: 1. st. nakon Krista pripadala bi tri natpisa, prijelazu iz 1. u 2. st. nakon Krista pripadala bi dva natpisa, 2. st. nakon Krista tri natpisa, razdoblju između druge polovice 2. do prve polovice 3. st. nakon Krista pet natpisa i prvim desetljećima 3. st. nakon Krista tri natpisa.⁶⁷ Ako bi se na temelju ovih pokazatelja s malog broja natpisa mogli donositi zaključci, rekli bismo da najveći broj natpisa pripada razdoblju 2. i 3. st. nakon Krista, kada, čini nam se osobito u doba careva iz dinastije Antonina, dolazi do velikog gospodarskog razvoja grada, što se manifestira većim brojem gradnji, odnosno popravaka ili dogradnji javnih objekata te narodnosnom promjenom sastava stanovništva. Najstariji natpis jest nadgrobni natpis L. Kalpurnija Maksima, a najmlađi, točno datiran u vrijeme između 239. i 241. godine nakon Krista, jest natpis o popravku gradskog kupališta.

Na temelju imena osoba spomenutih na natpisima u Seniji razlikujemo stanovnike italskog i orijentalnog podrijetla. Zbog strateškog, prometnog i trgovačkog značaja Senije u počecima rimskog osvajanja i romanizacije ovog dijela istočnojadranske obale pretpostavili smo nazočnost većeg broja Italika. Zahvaljujući Italicima, uz ostale prije spomenute razloge, Senija je vrlo brzo postala rimski grad u rangu municipija ili kolonije. Njihova vodeća uloga u gradu trajala je tijekom 1. i 2. st. nakon Krista, no koji su od spomenutih osoba na natpisima 1. st. nakon Krista doista Italicima, a koji su domaći romanizirani stanovnici, teško je reći. Sudeći prema imenima, kazali bismo da su svi Italicima jer nema niti jednog domaćeg imena. Ako pretpostavimo da je domaće stanovništvo bilo već vrlo rano romanizirano, što znači da je preuzelo latinska imena već u drugoj, a napose u trećoj ili četvrtoj generaciji, možemo zaključiti da je već početkom 1. st. nakon Krista, a do sredine 1. st. i posve sigurno, stanovništvo na takvom stupnju romanizacije da se prema imenu teško mogu razlikovati doseljeni Italicima i domaći romanizirani stanovnici. Proces njihove romanizacije i stjecanja punopravnog rimskog civiteta ne može se pratiti. Domaćem vladajućem sloju taj put sigurno je bio lakši nego običnim ljudima koji su građansko pravo dobivali tek pošto su postali oslobođenici lokalne aristokracije, čiji je velik dio pripadao moćnim porodicama Kalpurnija, Valerija i drugih koji su imali svoja imanja i vodili trgovačke poslove u ovim krajevima. Pomoć pri određivanju mogućeg autohtonog podrijetla, koje ne mora obvezatno biti iz Senije, nego i iz Liburnije i drugih krajeva rimske pokrajine Dalmacije, pružaju nam neke osobitosti natpisa ili samih spomenika, kao npr. gentilicij, navod da je dotični oslobođeničkog podrijetla ili nadgrobni spomenik tipa tzv. liburnskog cipusa.

Tako bi domaćeg podrijetla mogli biti *L. Calpurnius Maximus*, moguće oslobođenik senatorske obitelji L. Kalpurnija Pisona, koja je imala posjede u Istri i na Pagu, i njegova žena *Mutiena Clementis liberta* (ili u drugoj inačici *Mutiena Clementissima*), zatim *Quarta Livia*, koja je sebi za života učinila nadgrobni spomenik tipa tzv. liburnskog cipusa, te *L. Gavius Optatus, sacerdos Liburnorum*, i njegova majka *Gavia Maxima Lucii filia*. Teškoću pričinja i namjerno prešućivanje podrijetla pojedinca, dok se s druge strane navode sve njegove magistrature koje drugi slobodni građani ne bi posebno isticali. Prema imenu italškoga su podrijetla

⁶⁷ Natpisima s prostora antičke Senije pridružujemo i nadgrobni natpis M. Valerija Kvintijana koji je služio u carskoj pretorijanskoj gardi u Rimu (*CIL VI, 2451: D M M. Valerius M. f. Sergia Quintianus (domo) Seni(a) mil. coh. I pr. (centuria Silvani)*).

Flavia Procula, žena *Justa Napolitanca*, *Gessia Maxima Gai filia*, *M. Valerius Quintinianus*, *Valerius Priscus*, njegova žena *Veratia Paulla* i majka *Cariena* (posvetni natpis božici Dijani), te veteran *Valerius Valerianus* i njegov istoimeni sin.

Takva italska struktura stanovništva Senije, među kojima je određeni postotak osoba za koje možemo pretpostaviti domaće podrijetlo unatoč njihovim romaniziranim imenima, može se pratiti tijekom 1. i do sredine 2. st. nakon Krista, kada dolazi do izrazite promjene etničkog i socijalnog sastava stanovništva, odnosno na natpisima se pojavljuju osobe grčkog i istočnog podrijetla. Taj nagli i izrazit utjecaj Orijentalaca u strukturu stanovništva Senije možda se najbolje ogleda na primjeru *L. Valerija Agathopa*. Pri obradi natpisa o gradnji kurije pretpostavili smo da je *L. Valerije Agathop* ista osoba koja je spomenuta na natpisu *CIL III, 3017*. Zahvaljujući munificijenciji u svezi s kurijom, *L. Valerije Agathop*, koji je bio augustal i član udruge augustala, postao je članom gradskog vijeća. Prema prenošenju i nomenom rekli bismo da se radi o Italiku,⁶⁸ ali kognomen upućuje na njegovo grčko podrijetlo. Njegovu pojavu među Valerijevcima, koji su u Seniji vodeća porodica i redom svi Italici (ili romanizirani domaći stanovnici), imajući na umu i njegovu prosvećeničku dužnost, možemo objasniti teom da je spomenuti *Agathop*, zahvaljujući svojim sposobnostima, najprije postao oslobođenik porodice *Valerija*, a zatim i jedan od najuglednijih građana Senije. Ako bismo morali točnije odrediti u čemu su se ogledale *Agathopove* sposobnosti, onda bismo na prvo mjesto stavili njegovu trgovačku snalažljivost. To je jedan od načina na koji su oslobođenici i Istočnjaci mogli postati punopravni i ugledni građani Senije. Neki od Orijentalaca mogli su doći u Seniju i kao punopravni rimski građani.

Kognomeni, štovanje istočnjačkih božanstava, izričit navod o podrijetlu ili grčko pismo na natpisima, elementi su po kojima prepoznamo stanovnike Senije istočnoga podrijetla. To su *Verridia Psyche* (dedikantkinja s posvetnog natpisa *Magni Mater*), *Hermes* i *Faustus*, koji *Nepobjedivom Mitri* posvećuju žrtvenike, štovatelj *Serapisa Sarmenius Geminus*, Židov iz *Tiberijade Aurelius Dionisius*, te *M. Claudius Stratonicus*, koji svom umrlom šestnaestogodišnjem sinu *M. Klaudiju Markejanu* podiže nadgrobni spomenik.

Aurelius Victor, unatoč svojoj italskoj imenskoj formuli, vjerojatno je Orijentalac. Indicije za pretpostavku nalazimo u njegovoj svećeničkoj službi u štovanju carske osobe, koju su redovito obnašali oslobođeni Orijentalci. Isto tako, premda je rodom iz Ekvuma (*Aequum*), koji se nalazio u pokrajini Dalmaciji, utvrđena je veća nazočnost Orijentalaca u ovoj koloniji. I treći element ove pretpostavke jest isti gentilicij njegove žene (*Aurelia Secunda*), po kojemu možemo zaključiti da je njihov brak sklopljen tek kad su postali slobodni građani.

Zbog malog broja natpisa pravi uvid u etničku strukturu stanovništva Senije nije moguć. Grubi zaključak bio bi sljedeći: do sredine 2. st. nakon Krista vodeću ulogu imaju Italici, među kojima određeni postotak treba pripasti domaćem romaniziranom stanovništvu, a od sredine 2. st. velika uloga, a s tim i postotak, pripada Orijentalcima, među kojima su brojni oslobođenici. Kao glavni razlog toj

⁶⁸ Njegova žena *Valeria Montana* ima italsko ime.

promjeni pretpostavljamo gospodarski probitak i primamljivost Senije koja iz trgovačkih razloga privlači ljude iz udaljenih krajeva Carstva. Ako bismo kozmopolitizam Senije, koji se ogleda i u štovanju istočnjačkih božanstava, na temelju ukupnog broja natpisa u razdoblju od početka 1. st. do prvih desetljeća 3. st. poslije Krista, željeli prikazati u postocima, onda bi u Seniji Italicima pripalo približno 36%, domaćem romaniziranom stanovništvu 28% i Orijentalcima 36%.⁶⁹ Prema natpisima datiranim u razdoblje od sredine 2. st. do prvih desetljeća 3. st. poslije Krista omjer bi bio 1:1, odnosno polovicu stanovništva Senije činili bi Italicci (i domaći romanizirani žitelji) i polovicu Orijentalci.⁷⁰

Najmlađim natpisom iz Senije drži se natpis koji govori o obnovi trošnog kupališta i koji je namjesništvom L. Domicija Galikana Papinijana datiran od 239. do 241. nakon Krista. Budući da nema mladih natpisa, lišeni smo bilo kakvog uvida u socijalnu ili etničku strukturu stanovništva Senije u daljnjem razdoblju.

Natpisi potvrđuju postojanje javnih građevina. Potvrđeno je postojanje kurije, gradskog kupališta i svetišta *Magnae Matris*, Dijane i Libera, a moguće i Mitre i Serapisa. Postojanje kurije izravno potvrđuje gradski status Senije. Gradsko vijeće (*ordo decurionum*), koje se sastajalo u kuriji, sastavljeno je od dekuriona - gradskih vijećnika, od kojih je na natpisima spomenuto samo dvoje: *L. Aurelius Victor* i *L. Valerius Agathopus*. Oba su libertini, tj. oslobođenici koji su se, nakon obnašanja nižih prosvetećničkih dužnosti u promicanju carskog kulta, uzdigli svojim zaslugama (munificijencijama) do najviših položaja u gradskoj upravi. Gospodarski snažni, ali zbog svog podrijetla neujednjeni, ušavši u vladajuću sloj gradske aristokracije, držali su potrebitim posebno naglasiti svoje hijerarhijsko promaknuće navodom da su ukrašeni znakovljem dekurionske časti (*ornatus ornamentis decurionalibus*). Oba natpisa datiraju se u razdoblje od sredine do kraja 2. st. nakon Krista i izvrsno pokazuju društveno-socijalne i etničke promjene do kojih dolazi u razdoblju velikoga gospodarskog razvoja grada. Magistratske službe profanog karaktera (*duoviri, aediles* i dr.) na natpisima iz Senije nisu zabilježene. Magistratske službe sakralnog karaktera navedene su u Seniji tri puta - na već spomenutim natpisima L. Aurelija Viktora i L. Valerija Agathopa te L. Gavija Optata. Sva su trojica svećenici čija je dužnost promicanje kulta carske osobe. Dva puta zabilježeni su kao augustali s potvrdom postojanja udruge augustala (*ordo i corpus augustalium*) i jednom u obliku *sacerdos Liburnorum*.

O zanimanjima stanovnika Senije govore dva natpisa na žrtvenicima koje Nepobjedivom Mitri postavljaju carinski službenici ispostave carinskog ureda *Hermes Fortunatianus* i *Faustus Hermes*, koji je upravitelj ureda ili ispostave, pripada porodici Gaja Antonija Rufa, a rob *Faustus* porodici Tita Julija Saturnina. Ruf i Saturnin bili su zakupnici carina poznati i u Petovlju, gdje su članovi njihova profesionalnog udruženja (i istih porodica) glavni dedikanti Izidi, Serapisu i Mitri. Sarmancija Gemina, koji je bio štovatelj Serapisa, zbog datacije kipića i natpisa u početak 3. st. nakon Krista, kada više ne postoji praksa davanja u zakup carine, ne možemo držati članom takve profesionalne udruge, ali njegovu djelatnost kao i aktivnost drugih Orijentalaca i oslobođenika možemo povezati uz obavljanje trgovačkih i novčarskih poslova kakvih je bilo napretek u jednom lučkom i

⁶⁹ U obzir je uzeto 25 imena osoba spomenutih na natpisima iz Senije.

⁷⁰ Za ovo razdoblje u obzir je uzeto 18 imena, od kojih 9 pripada Italicima i 9 Orijentalcima.

prometnom središtu kakva je bila antička Senija. Postojanje carinskog ureda govori o velikoj trgovačkoj aktivnosti i značenju Senije tijekom 2. st. nakon Krista i na taj način stavlja Seniju u isti rang s drugim, mnogo većim i značajnijim gradovima diljem Carstva.

Životna dob stanovnika Senije zabilježena je na dva natpisa. Navod da je Aurelije Dionizije doživio 50 godina, što je za ono doba duboka starost, i tragediju koja je zadesila M. Klaudija Stratonika kad mu je sin M. Klaudije Marcijan umro u 16. godini života, tumačimo kao iznimku za koju su postavljajući natpisa držali kako je treba naglasiti.

Analizirajući natpise istaknuli smo neke od problema s kojima se susrećemo pri njihovu proučavanju. Jasni i izričiti navodi sadržani u natpisima pružaju znatnu pomoć pri proučavanju problematike antičke Senije. Njihovom obradom, često i samo prijeko potrebnim pretpostavkama, nastojali smo što dublje prodrijeti u razne segmente života antičkoga grada. Naravno da je još puno toga nepoznato, a postojeće praznine i nejasnoće mogu pojasniti ili razriješiti samo novi nalazi i daljnja istraživanja, kojima ovim člankom dajemo svoj prilog.

Miroslav Glavičić: THE INSCRIPTIONS FROM ROMAN SENIA

S u m m a r y

In this paper the author analyses 22 inscriptions from Roman Senia which - directly or indirectly - give important data on the municipal status of the settlement, its municipal institutions and administrative and public officials, as well as on the worshipping of Roman and other gods. The inscriptions also enable partial knowledge of ethnic and social structure of its population. According to their character these inscriptions can be divided in three groups: public (6), votive (7) and sepulchral (9) inscriptions.

The archeological excavations have partly confirmed what some of the inscriptions had explicitly stated, that is, the existence of city curia, baths and sanctuaries of *Magna Mater*, *Diana*, *Liber*, *Mithras* and *Serapis*. The inscriptions also prove the existence of the city council (*ordo decurionum*) and they mention by name only two of its councillors - decuriones. Three inscriptions mention the priests whose obligation was to promote the imperial cult. Twice the priests were Augustals, confirming in the same time the existence of Augustal societies (*ordo* and *corpus Augustalium*); the third priest was *sacerdos Liburniae*. On the basis of the two altar inscriptions dedicated to the Invincible Mithras it is possible to conclude that in Senia in the midst of the 2nd century A.D. existed the Custom office (*publicum portorii Illyrici*), that indicates its great economic, mercantile and traffic importance.

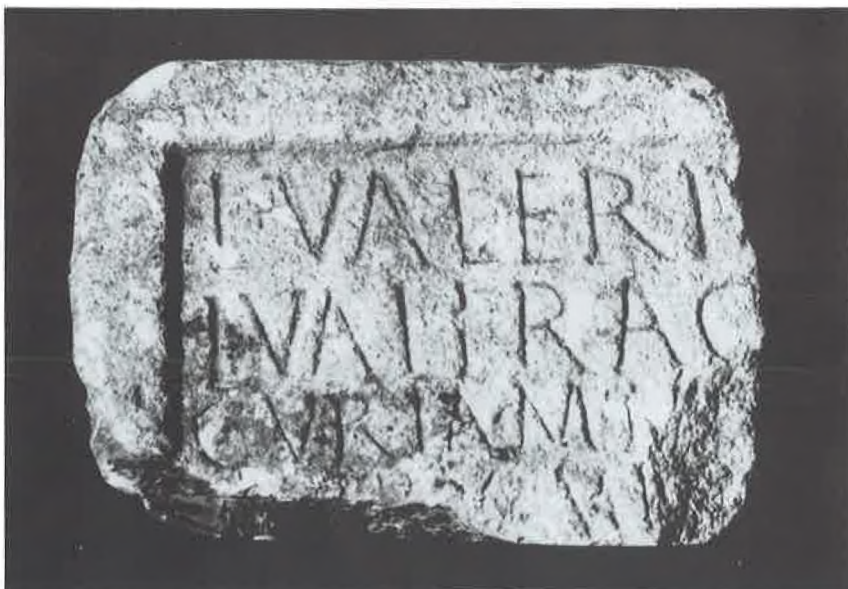
The author gives evidence on the ethnic structure of the population according to the analysis of 25 personal names attested on inscriptions. On the basis of names and onomastic patterns the author distinguishes Italic and Oriental persons. In the earliest phase of Roman Senia inscriptions exclusively attested the presence of Italic population, besides the natives who had been rapidly romanized and therefore whose presence on inscriptions could hardly be noted only on the basis of their nomenclature. According to inscriptions Valerii were the leading family in Senia whose members achieved the highest ranks in the municipal government. Such an Italic structure of Senia population - among which there must have been a certain percentage of persons who were probably of native origin despite their romanized nomenclature - prevailed approximately until the beginning of the second half of the 2nd century. Then the well-defined change in ethnic and social structure took place, that is, the inscriptions then started to name persons of the Greek and Oriental origin. According to the inscriptions dated from the midst 2nd century to the first decades of the 3rd cent. Italics (with the native romanized inhabitants) formed one half, and the Orientals the other half of the population. Some of these Orientals, after they had become freedmen performed some minor sacerdotal functions, and then they rose from the highest ranks in the municipal government, due to their abilities and after they had achieved that right, either by investing in some municipal building activities or by some other similar acts.

The earliest inscription is the tombstone of L. Calpurnius Maximus, and the latest one is about the renewal of the city baths, exactly dated in the period between 239 and 241 A.D.

1

2

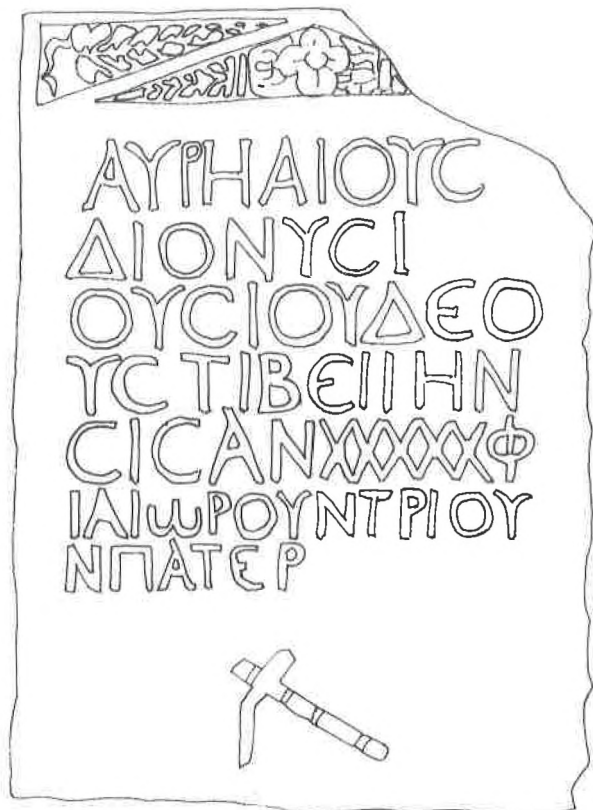
T. I. 1. Natpis sa spomenom puka antičke Senije (CIL III, 3016); 2. Natpis o gradnji kurije.

Pl. I. 1. The inscription that mentions the people of Roman Senia (CIL III, 3016); 2. The inscription that mentions the construction of curia.

1

2

T. VI. 1. Natpis Aurelija Dionizija (*CIL* III, 10055); 2. Natpis M. Klaudija Marcijana (*CIL* III, 15094).

Pl. VI. 1. The inscription of Aurelius Dyonisius (*CIL* III, 10055). 2. The inscription of M. Claudius Marcianus (*CIL* III, 15094).